

*T.ü.e.d., prof. Mustafazadə Tofiq
AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
ümumi tarix şöbəsinin müdiri, əməkdar elm xadimi*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTUNDA XARİCİ VƏ DAXİLİ AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər:	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, təcavüz, Sovet Rusiyası, bolşeviklər, XI Qırmızı Ordu, Qarabağ, Şimali Azərbaycan
Keywords:	The Azerbaijan Democratic Republic, aggression, Soviet Russia, Bolsheviks, XI Red Army, Karabagh, the Northern Azerbaijan
Ключевые слова:	Азербайджанская Народная Республика, агрессия, Советская Россия, большевики, XI Красная Армия, Гарабаг, Северный Азербайджан

1918-ci ilin mayın 27-də yaradılan Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi "İstiqlal Bəyannaməsi" ilə Cənub-Şərqi müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını elan edilmişdir. Bəyannamənin 3-cü maddəsində elan olunurdu ki, AXC bütün millətlərlə, ələlxüsus qonşu millət və dövlətlərlə sülh münasibətində olmaq niyyətindədir.

Lakin müstəqilliyi elan etmək hələ işin tam həlli deyil. Bu müstəqilliyi reallaşdırmaq və qorumaq qat-qat çətin vəzifədir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa, bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranan kimi çox ağır və çətin sınaqlardan keçməli oldu. Əvvəla respublikanın təbii paytaxtı Bakı və onun ətrafı 1918-ci ilin mart-aprel azərbaycanlı soyqırımlarından sonra tamamilə erməni daşnaklarının, bolşevik libası geymiş digər erməni cəlladlarının və onlarla əlbir olan esərlərin əsarəti altına keçmişdi. Bu qüvvələr hətta Gəncə və ətrafını da ələ keçirmək üçün əməliyyatlar aparırdılar. İkincisi, Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərləri alicənablıq göstərən qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ermənilərin paytaxta çevirmələrinə icazə versə də ağcöz erməni millətləri Qarabağın dağlıq hissəsini, Zəngəzur və Naxçıvanı da ələ keçirməyə can atır, erməni quldurları bu yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qanlı divan tutaraq, onları ata-baba torpaqlarını tərk etməyə vadar edirdilər. Azərbaycan torpaqlarının tamamilə itirilməsi və Azərbaycan xalqının fiziki məhv olması real bir təhlükəyə çevrilmişdi. Ordu yox idi, onu yaratmaq üçün vaxt və lazımı vəsait də yox idi. Buna görə də Cümhuriyyət rəhbərləri Osmanlı imperiyasına hərbi yardım üçün müraciət etmək kimi yeganə düzgün qərar qəbul etdilər. Birgə söylər nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi mühüm hadisə idi.

Cümhuriyyət rəhbərliyi dünya birliyinə qatılmaq, tanınmaq üçün bütün zəruri tədbirlər görürdü. O cümlədən Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Paris Sülh konfransında iştirak etmək üçün nümayəndə heyəti göndərildi. 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan istiqlalının birinci ildönümü gündə ABŞ prezidenti Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etdi. Vilsona təqdim olunmuş memorandumda Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranma tarixi, onun birillik inkişaf yolu və istiqlal uğrunda verdiyi qurbanlardan bəhs olunur, Vilsondan Azərbaycan müstəqilliyinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycana aid edilməsi, Azərbaycan Millətlər Liqasına qəbul olunması, ABŞ-nin Azərbaycana hərbi ləvazimat sahəsində yardım etməsi, ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin qurulması məsələlərində Azərbaycan nümayəndə heyətinə yardım göstərməsi xahiş olunurdu. Bu da qeyd olunurdu ki, Azərbaycan qarlıq Rusiyasının borclarından onun payına düşən hissəni ödəməyə qadirdir və xatırlanan şərtlər müqabilində buna hazırdır. Lakin Vilson Sülh konfransının dünyanı kiçik hissələrə parçalamaq niyyətində olmadığını bildirərək, Azərbaycana böyük dövlətlərdən birinin qəyyumluq edəcəyi konfederasiya ideyasını dəstəkləməyi məsləhət görmüş və bunu da qeyd etmişdir ki, Azərbaycan məsələsi rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz. 1920-ci ilin yanvarın 11-də Paris konfransının Ali Şurası Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyini tanımaq barədə qərar qəbul etdi.

Təəsüflər olsun ki, tarixi şərait Azərbaycan Cümhuriyyətinə öz mövcudluğunu davam etdirməyə imkan verilmədi.

Bakı nefti olmadan yaşamağa çətinlik çəkən Sovet Rusiyası Azərbaycanı işğal etmək qərarına gəlmişdi. Uzun müddət idi ki, Azərbaycanda Rusiyanın "beşinci kolon" rolunu oynayan bolşeviklər Qırmızı Orduya çox lazım olan benzinin və neft məhsulunun balıqçı qayıqlarında gizli daşınmasını təşkil etmişdilər. Bir neçə ay ərzində Həştərxana 20 minpuda qədər benzin və 3,5 min pud sürtkü yağları çatdırılmışdı [6, s.195].

Nəinki bolşeviklər, eləcə də Azərbaycanda yaşayan rüşdardan Cümhuriyyətə qarşı mübarizə üçün istifadə edilirdi.

Qeyd edək ki, Cümhuriyyətin rəsmi dairələri o zaman Azərbaycanda yaşayan qeyri-müsəlmanların, xüsusən də rus hərbiçilərinin dövlət üçün təhlükə olduğunu dərk edirdilər. Təsadüfi deyil ki, sərəncam verilmişdi ki, Azərbaycan ordusunda xidmətdən azad edilmiş bütün qeyri-müsəlman zabitləri yeddi günlük müddətdə ölkə ərazisini tərk etməlidirlər. Həbsdə olan, yaxud məhkəmənin qərarı ilə cəza çəkən, yaxud istintaq altında olan qeyri-müsəlman zabitlər həbs müddəti bitdikdən, yaxud istintaq bitdikdən sonra ölkədən xaric edilməlidirlər [11, v.12].

Buna görə də general-leytenant Sulkeviç və general-kvartirмейстер vəzifəsini icra edən polkovnik-leytenant Zeydou Azərbaycan Respublikası ərazisindən xaric edilməli olan qeyri-müsəlman zabitlərin siyahısını hazırlanmışdılar. Siyahıda 24 nəfərin adı, vaxtilə xidmət etdikləri hissə və yaşadıqları ünvan göstərilmişdir [11, v.22].

Hökumət başçısı Nəsim bəy Usubbəyov hərbi nazirin 20 aprel 1918 nömrəli raportunda qaldırdığı məsələ ilə bağlı yazırdı ki, o Azərbaycan ordusundan tərxis olunan rus zabitlərinin etibarsız ünsür kimi ölkədən çıxarılması qənaəti ilə razıdır [11, v.6]. N.Usubbəyovun Gəncə gubernatoruna və hərbi nazirə 30 aprel 1919-cu il tarixli şifrələnmiş teleqramında deyirdi: hərbi nazirin 5567 sayılı raportuna əsasən aşağıdakı şəxslər ordudan tərxis olunub Azərbaycandan çıxarılmalıdırlar: ştabs-rotmistir Kosilov, ştabs-kapitan Kalinin, ştabs-kapitan Jukov, Kornet İrdanov, mühəndis Remenikov Andii, müvəkkil Lutski, məmur Klinevski, Kantenarus Bulankin. Teleqramda deyilirdi ki, bu şəxsləri Tiflis tərəfindən ölkədən xaric etmək lazımdır, əgər onlardan Bakıda keçməklə Azərbaycana tərk etmək istəyirdilərsə, onları mühafizəçilər müşayiət etməli idi [11, v.5].

1919-cu ilin yayında xeyli rus kəndli köçkününün yaşadığı Lənkəran və Muğanda həm Denikin, həm də Sovet Rusiyasının açıq təxribatı vəziyyəti böhran həddinə çatdırdı. Hələ ilin əvvəlində rus kəndlərinə arxalanan polkovnik İlyəşevič "Lənkəran Diyar İdarəsi" adlanan qurum yaratmış, Azərbaycan hökumətini tanımadığını elan etmişdi. İlyəşevič Muğanı köntüllü ordunun hərbi-strateji bazasına çevirib Denikin Azərbaycanı işğal etməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq istəyirdi. Lənkəran-Muğan bölgəsi bolşeviklərin də diqqətini cəlb edirdi, onlar da Qırmızı Ordunun Bakıya gələcək hücumu üçün buradan strateji platsdarm kimi istifadə etmək istəyirdilər. Hər iki tərəf sürətlə rus əhalisini silahlandırır, onlardan hərbiləşmiş dəstələr təşkil edirdi [12, v. 5].

Apreldə bolşeviklər yerli aqşvardiyaçılara qarşı hücumu başlayaraq Diyar İdarəsini, ordu qərargahını, poçt, mayak, radiostansiya, dəniz limanını tutub, denikinçi zabitləri həbs etdilər. Mayın 15-də burada Sovet respublikası elan olundu. RSFSR hökuməti dərhal Lənkəran-Muğan üsyançılarına yardım göndərmək haqqında göstəriş verdi. 1919-cu ilin may-iyun aylarında Lənkərana 200 əsgər və zabit, 150 yeşik sursat və xeyli pul vəsaiti göndərildi. Mayın sonunda XI Ordunun hərbi-səhra tribunalının sədr müavini T.Ulyantsev başçılığı ilə buraya Həştərxandan təcridbəli işçi qrupu göndərildi. Ulyantsev Muğanın siyasi komissarı təyin olundu Azərbaycan hökuməti Muğan-Lənkərandə baş verən qiyamı yatırmaq və anarxiyanın qarşısını almaq üçün iki alaydan ibarət dörd minlik qüvvəni general Səlimovun başçılığı ilə göndərdi. Polkovnik İlyəşevičin başçılığı etdiyi qüvvələr Biləsuvar yaxınlığındakı kiçik döyüşdən sonra təslim oldular. İyulun 25-də isə bolşeviklər dənizə tərəf sıxışdırıldılar, qiyamçılardan yalnız az bir hissəsi canını qurtara bildi [8, s.64-65].

Təxribatları uğursuzluğa düşər olsa da Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı təzyiqləri davam edirdi. 1919-cu ilin sonlarında Sovet Rusiyası aqş generallarla mübarizədə üstün gəlməyə başladığından sonra beynəlxalq şərait kəskin sürətdə dəyişir.

Sovet Rusiyası Azərbaycana qarşı diplomatik təzyiqlərə başladı. 1920-ci il yanvar ayının 2-də RSFSR xarici işlər komissarı Çiçerin Azərbaycan hökumətinə nota verərək onu Denikinə qarşı müharibəyə təhrik etməyə çalışdı. Azərbaycanın xarici işlər komissarı F.X.Xoyski 14 yanvar 1920-ci il tarixli cavab notasında yazırdı ki, Azərbaycan xalqı başqa xalqların daxili işlərinə qarışmur [12, ...].

Qırmızı Ordunun durmadan cənuba doğru irəliləyərək Dərbəndə çatması Azərbaycan hökuməti daxilində bir təlaş yaratdı. Daxili işlər naziri M.H.Hacinskiyin başçılıq etdiyi bir qrup hesab edirdi ki, Sovet Rusiyasına böyük güzəştlər etmək hesabına onu Azərbaycanın istiqlalını tanımağa razı salmaq olar. F.X.Xoyiski və tərəfdarları isə hesab edirdilər ki, güclü rejim yaratmaqla təcavüzü dəf etmək olar [1, v.18-19].

Sovet Rusiyasının Azərbaycana təzyiqlərində Azərbaycanda kommunist hərəkatının dəstəklənməsinə böyük önəm veriliirdi. Azərbaycanda “beşinci kolon”un gücləndirilməsi üçün “Hümmət” iki yerə parçalandı və bolşevik-hümmətçilər dövlətə qarşı silahlı üsyan yolunu tutdular [7, s. 262]. 1920-ci il fevralın 11-də RK(b) P Bakı Komitəsi, bolşevik “Hümmət”, iranlı fəhlələrin kommunist təşkilatı “Ədalət” Azərbaycan Kommunist Partiyasında birləşdilər. Adına baxmayaraq bu yeni təşkilat PK(b) P-nin vilayət təşkilatı statusunda idi [7, s. 262].

Neft qıtlığından Rusiya təsərrüfatının iflic vəziyyətinə düşdüyünü görə RSFSR XKS sədri V.Ulyanov (Lenin) Bakını tutmaq barədə göstəriş verdi. O, Qafqaz cəbhəsi hərbi inqilab şurası, Smilqa və Orconikidzeyə yazdı: “Bakını tutmaq bizə son dərəcə və son dərəcə zəruridir. Bütün səyinizi buna verin [13, v. 17].” Aprelin 17-də isə Lenin Bakı Neft Komitəsinin sədri vəzifəsində A.Serebrovskini təyin etdi [3, v.14].

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Təhlükəni gücləndirən amillərdən biri də bu idi ki, Azərbaycanda olan Türkiyə kommunistləri və ittihadçılar xalq arasındakı polulyarlıqlarından istifadə edərək, Qırmızı Ordunun gələcək yürüşü xeyrinə təbliğat aparırdılar. Güya Qırmızı Ordu kamalçılara köməyə tələsir, ingilispərəst Azərbaycan hökuməti isə onu öz ərazisindən buraxmır. 1920-ci ilin yanvarın 11-də PK (b) P Qafqaz Diyar Komitəsi ilə “Qarakol” inqilabi təşkilatının nümayəndəsi Bəha Səid arasında bağlanmış müqaviləyə görə Sovet Rusiyası lazımı qədər pul və silah verəcək, “Qarakol” isə Şərqi ölkələrində ingilislərə qarşı mübarizə aparacaq, yerli kommunist təşkilatlarına Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycandakı mövcud hökumətlərin devrilməsinə yardım edəcək [2, v. 9-15].

Azərbaycanın işğalını asanlaşdıran başlıca amil isə erməni amili olmuşdur. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Pirimov və Zaxaryan Moskvaya gedib, ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirməkdə Ermənistan hökumətinin yardımını təklif etdilər [7, s. 271]. Təsəddi deyil ki, Samur çayı sahilin də 72 minlik Qırmızı Ordu hissələri cəmləşdiyi bir vaxtda ermənilər Qarabağda qiyam qaldırdılar. Azərbaycan hərbiçiləri Novruz bayramını qeyd etməkdə məşğul olduqları bir zamanda – 1920-ci il martın 22-də saat 3-də erməni silahlıları Şuşa, Xankəndi, Əskəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən Azərbaycan qoşun hissələrinə basqın etdilər [9, s.397]. Azərbaycan demək olar ki, bütün silahlı qüvvələrini qərbə yeritməli oldu və beləliklə şimal sərhəddi müdafiəsiz qaldı.

Moskvanın AK(b)P nümayəndələri ilə əldə etdiyi razılığa əsasən Bakıda silahlı üsyan başlamalı və bundan 24 saat sonra XI Ordu Azərbaycan sərhəddini keçməli idi. Süvari korpusunun komandanı Smirnov 1920-ci il aprelin 22-də süvari diviziyasının rəisi Xmelkova əmr edirdi ki, ayın 23-dən 24-nə keçən gecəyə diviziyayı Qusar-Quba yolunca gedən yaxın körpü və keçidlərə toplansın [14, v.9]. Aprelin 26-da süvari korpusunun komandanı Smirnovun diviziyası üzrə verdiyi əmrə aprelin 27-də saat 4-ə qəti hücumla keçib Şamaxı-Biləcəri-Bakı rayonunu işğal etmək, sonra Bakıdan sürətlə hərəkat edərək Yevlaxda Kür çayı körpüsünü ələ keçirmək əmr olunmuşdu [14, v.9]. Süvari korpusunun komandanı Smirnovun 26 apreldə Dərbənddə verdiyi gizli əməliyyat əmrində deyilirdi: Kəşfiyyat məlumatlarından aydınlaşır ki, Azərbaycan ordusu sayı 30 minə çatan 1 diviziyadan [Bakı, Göyçay,Zaqatala, Gəncə və Qazax alayları], 12 min nəfərlik süvari briqadasından (1-ci və 2-ci tatar alayları), 2 min nəfərlik xüsusi dətəş, 8 min nəfərlik partizan dəstələrinə ibarətdir. Yalama stansiyasında dağ artilleriya batareyası və Gürcüstan yarımbateriyası iki zirehli qatar (Bakı -Yalama Xəttində hərəkat edir), 6 zirehli avtomobilə təchiz olunmuşdur. 6 aeroport, iki hidroplana 2 radiostansiyaya malikdir. Dağıstanla sərhəddə Qusar-Quba rayonunda 8 minlik qüvvə mövqe tutub, Yalama-Xudat stansiyalarında 150-300 –dən ibarət düvari dətəsi durur. Ehtiyat qüvvələri: ehtiyat polis taboru, parlamenti mühafizə edən 300 nəfər, yunker məktəbi 400-500 nəfər, ölkə ərazisi üzrə səpələnmiş köntüllü partizan dəstələri. Bakını müdafiə etmək üçün iki istehkam qurulmuşdu: 1-ci Yalama-Xudatda, 2-ci Bakıya girəcəkdə.

Aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə başda “III İnternasional” olmaqla zirehli qatarlar qrupu Samur körpüsünü keçib cənuba doğru irəliləməyə başladı. Bakıdakı parlament və digər dövlət orqanlarını qorunmalı olan “Yardım Alay”da türkiyəli komandirlərin təhriki ilə bolşeviklərin tərəfində keçdi. Hərbi gəmilərin topları parlament binasına tuşlandı [7, s. 252].

Saat 4-də Azərbaycan K(b) P MK, RK(b) P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu və Fəhlə konfransı adından Azərbaycan parlamentinə hakimiyyətin təhvilini haqqında ultimatum verildi. Ultimatumunda deyilirdi ki, rus ordusu Bakıya girmədən dəmir yolu ilə birbaşa Anadoluya gedəcək, Azərbaycanın müstəqilliyi qorunacaq, Azərbaycan Ordusu olduğu kimi saxlanılacaq [7, s. 252].

Aprelin 27-də parlamentin son iclasında sədrlik edən M.Ə.Rəsulzadə hakimiyyətin bolşeviklərə təslim olunmasına qəti etiraz etdi. Ancaq, 1920-ci il aprelin 27-si saat 23 radələrində Azərbaycan parlamenti müəyyən şərtlərlə hakimiyyətin təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etməyə məcbur oldu [5, v. 294-297].

Beləliklə, xarici təcavüz nəticəsində beynəlxalq münasibətlərə və beynəlxalq hüquqa zidd olaraq dünya ölkələri tərəfindən tanınmış suveren dövlət zorakılıqla devrildi. O zaman aralarında kəskin ziddiyyətlər olan böyük dövlətlər AXC-nin süqutuna laqeyd yanaşdılar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivı, f. 894, siy. 10, iş 98
2. ARDA, f. f.894, siy. 10, iş 145
3. ARDA, f.2598, siy. 1, iş 358
4. ARDA, f.2598, siy.1, iş 23
5. ARDA, f.970, siy.1, iş 4
6. Azərbaycan tarixi (üç cildə). I his., Bakı, Elm, 1973. 546 s.
7. Nəsbili N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti (Mətn). Dərs vəsaiti. Bakı, Qanun, 2011.327 s.
8. Nəsbizadə N.Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalələr və sənədlər. Bakı , Elm, 1990. 94 s.
9. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı , Hərbi nəşriyyatı, 1998, 488 s.
10. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане 1918 – 1920 гг. Документы и материалы. Баку, Изд.-во АН Азерб.ССР, 1967. – 569 с.
11. Государственный Архив Российской Федерации, фонд 5247, опись 1, дело 1.
12. Дарабади П.Военный проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку – Эльм, 1991. 203 с.
13. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. – 1920 – 1922 гг. Баку, Азернепр, 1989. – 194 с.
14. Российский Государственный Военный Архив, фонд 7717, опись 1, дело 18.

THE ROLE OF INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS CAUSING COLLAPSE OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

This article is based on documentary materials and examines the reasons of the Azerbaijan Democratic Republic collapse. The main important external factors were the aggression of Soviet Russia and Armenians aiding, who wanted Azerbaijani land acquisition. The Armenians agreed with Russia and resumed aggressive actions on the border; also they raised a rebellion in the Karabagh. The Azerbaijan Democratic Republic was forced to discard two-third of its army to Armenian front. In the result Azerbaijan left its borders unprotected and did not agreed to use XI Red Army. This Army invaded to the territories of Azerbaijan and occupied the Baku.

The re-conquest of the Northern Azerbaijan by the Russia was connected with the fact that inside of the state was the Russia's fifth column, namely Bolsheviks supported by Armenian and Russian population. The existence of disagreements among the Azerbaijan's government and pro-Russian agitation of some Turkish soldiers who unfortunately believed that the XI Red Army was ready not for conquest of Azerbaijan, but for supporting of independence. It is important to note that the leading states did not care about the tragic fate of the Azerbaijan Democratic Republic.

**РОЛЬ ВНЕШНИХ И ВНУТРЕННИХ ФАКТОРОВ В ПАДЕНИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Резюме

В статье на основе документальных материалов указывается, что основными факторами ставшими причиной падения АНР были агрессия Советской России, а также пособничество армям, которые с целью захвата ряда азербайджанских земель договорились с Россией, возобновив агрессивные действия на границе, поднявши также мятежи в Гарабаге, АНР была вынуждена отбросить две трети своей армии на армянский фронт, тем самым оставив почти без защиты свои северные границы, отказавшись от помощи XI Красной Армии, которая не оказывала серьезного отпора, вторглась в пределы Азербайджана и оккупировала Баку, а также всю территорию Республики.